

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ
ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДУ 1933 р. НА УКРАЇНІ

Препринт № 4

КИЇВ 1989

У препринтах Інституту історії АН УРСР друкуватимуться насамперед матеріали з малодосліджених тем, які викликають нині жвавий інтерес громадськості.

Автори цих матеріалів висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Сподіваємося, що такі препринти будуть корисними для співробітників засобів масової інформації, лекторів, викладачів, студентів, а також для всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редколегія буде вдячна всім, хто висловить свої зауваження і побажання щодо надрукованих матеріалів, запропонує нові теми та сюжети для наступних препринтів.

Редакційна колегія препринтів: І.М.Хворостяний /головний редактор/, В.Ф.Версток, О.В.Гарань /відповідальний секретар/, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, Д.В.Табачник, І.С.Хміль,

Літературний редактор В.В.Стехун.

16 вересня 1988 р. газета "Правда" опублікувала бесіду свого кореспондента з В.П.Даниловим і М.В.Тепцовим під заголовком "Колективізація: як це було". Серед інших було порушено питання про кількість жертв голоду 1933 р. Виявилося, однак, що радянські історики не готові дати конкретні оцінки. У західній же науковій літературі фігурують різні цифри. Називаючи одну з них - понад 7 млн. чол., В.П.Данилов і М.В.Тепцов висловили припущення, що вона завищена, ефективнішими вони вважають розрахунки істориків Р.Девіса і С.Уїткрофта, а також демографів - Б.Андерсон і В.Сільвера, згідно а якими кількість жертв голоду в Радянському Союзі становила від 3 до 4 млн. чоловік.

У цій статті зроблено спробу орієнтовно оцінити дефіцит населення на Україні, походження якого пов'язане з голодом 1933 р. Відповідні розрахунки зроблено шляхом зіставлення уривчастих демографічних даних, які вдалося знайти. Використано також деякі експертні оцінки. Докладно викладено методику розрахунків, щоб кожний, хто бажав їх повторити, уточнити чи заперечити, міг зробити це за допомогою фактичних даних, які вже в науковому обігу або незабаром з'являться.

З абсолютною певністю можна твердити, що будь-яких конкретних узагальнюючих даних про кількість жертв голоду в масштабі всієї країни або окремих регіонів не існує, а тому шукати їх в архівах було б даремною справою. Це пов'язано із ставленням до голоду з боку Й.В.Сталіна.

Взимку 1932-1933 рр. становище на селі стало трагічним. Треба було бити тривогу, мобілізувати на допомогу голодуючим громадськість всередині країни і за рубежем. Тим більше, що досвід по державному організованій боротьби з голодом уже був: Радянський уряд під керівництвом В.І.Леніна у 1921 р. зробив усе, щоб врятувати життя мільйонам селян Поволжя і південних районів України. Проте гласність у боротьбі з голодом 1933 р. означала б визнання факту економічної катастрофи, на яку прирік селян сталінський експеримент з форсуванням темпів індустріалізації. Сталін

обрав шлях злочинного замовчування становища в сільській місцевості. У січні 1933 р., коли ще був час для його виправлення, він заявив з трибуни об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП/б/: "Ми безперечно добились того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується у нас рік у рік". Для тих, хто наважився б це заперечити, він загрозово додав! "В цьому можуть сумніватися хіба тільки закляті вороги Радянської влади"¹.

Отже, Сталін дав недвозначну директиву ставитися до голоду як до неіснуючого явища. Замість фіксування смертних випадків від голоду та епідемій, пов'язаних з ним, статистики підраховували кількість заготовлюваного у голодуючих місцевостях хліба. На Україні, у Поволжі та на Північному Кавказі, які мали борг з продрозверстки, примусові хлібозаготівлі під керівництвом надісланих генсеком надзвичайних комісій тривали навіть у січні і в першій декаді лютого 1933 р.

І тепер історик, переглядаючи архівні документи радянських і партійних установ, на знайде в них олова "голод". Термінологічного табу дотримувалися навіть у секретній документації партійних органів будь-якого рівня. Звичайно, ніхто не побоювався просочування відомої всім інформації. У табу була інша мета: тема голоду не підлягала обговоренню на партійних зборах чи пленумах партійних комітетів.

Лавина голодних смертей в основних хліборобних регіонах країни наростала аж до тих пір, коли дозрів новий урожай. Та від суспільства і партії втрати від голоду приховувалися. Демографічна статистика стала не менш секретною, ніж воєнна. Після 1933 р. функції інформатора суспільства з питань смертності, народжуваності і загальної чисельності населення генеральний секретар поклав на самого себе. У звітній доповіді ЦК ВКП/б/ XVII з'їздові партії /січень 1934 р./ він, перелічуючи успіхи міжз'їздівського періоду, у контексті з даними щодо національного доходу і промислової продукції, з підкресленим натиском заявив про "зростання населення Радянського Союзу із 160,5 мільйона чоловік наприкінці 1930 року до 168 мільйонів чоловік наприкінці 1933 року"².

¹ Сталін Й.В. Твори. - Т.13. - С.200.

² Сталин И.В. Вопросы ленинизма. - М., 1952. - С.495.

Друга а названих цифр становила суму двох відомих величин: чисельності населення на початок 1933 р. і річного природного приросту, який тоді коливався в межах 2,6-2,8 млн. чол. Характерно, що всі офіційні довідники республіканського рівня, які виходили з друку після брехливої заяви Сталіна про чисельність населення на партійному з'їзді, обмежувалися даними на початок 1933 р.¹

Незабаром було видано новий "вексель" у питанні про чисельність населення країни. Виступаючи в грудні 1935 р. з промовою на нараді комбайнерів, Сталін заявив /цитата наводиться з надрукованими в газетах ремарками/: "У нас тепер усі говорять, що матеріальне становище трудящих значно поліпшало, що жити стало краще, веселіше, Це, звісно, вірно. Але це веде до того, що населення почало розмножуватись куди швидше, ніж у старий час. Смертності стало менше, народжування більше, і чистого приросту виходить незрівнянно більше. Це, звісно, добре, і ми це вітаємо /веселе пожвавлення в залі/. Тепер у нас кожний рік чистого приросту населення виходить близько 3 мільйонів душ. Це значить, що кожний рік ми одержуємо прирощування на цілу Фінляндію /загальний сміх/"²

Сталін міг дозволити собі розмову із селянами в такому добродушно-розв'язному тоні: сільське господарство на той час уже вийшло з прориву; смертності від голоду та епідемій, викликаних голодом, вже не спостерігалось. Публіцисти нині висловлюють претензії до "вождя народів" за те, що він назвав радянську людину "гвинтиком". Однак, слово "розмноження" красномовніше свідчить про його ставлення до народних мас. З точки зору досліджуваної теми нас найбільше цікавить тут заключна заява: кожного року чисельність населення збільшується на цілу Фінляндію. Очевидно, Сталін ще не розібрався, наскільки серйозними були демографічні наслідки голоду 1933 р., або надто покладався на фактор "розмноження". Про це свідчить і заява на з'їзді, і пасаж про Фінляндію. Тим часом наближався черговий /після 1926 р./ Всесоюзний перепис населення. Спочатку його планували провести у 1932 р., щоб дістати достовірну базу для обчислень, пов'язаних з розробкою п'ятирічного плану, потім кілька разів відклали. Напередодні перепису, в червні 1936 р. було заборонено аборти /заборона діяла до листопада 1955 р./ Цей факт свідчить про те, що Сталін вперше замислився, чи відповідатимуть

1. Наприклад, довідники з адміністративно-територіального поділу України мали такі назви: Адміністративно-територіальний поділ УСРР. /За станом на 1 грудня 1933 р./; населення - на 1 січня 1933 р./.- Харків, 1933; Довідник адмінтерподілу УСРР /За станом на 15 грудня 1935 р.; населення - на 1 січня 1933 р./.- К., 1936

² Комуніст. - 1935. - 4 грудня..

даним перепису видані ним "векселі". Заборона абортів у перші роки справді вплинула /і досить істотно, як це буде показано нижче/ на величину природного приросту населення. Проте до останньої призначеної дати перепису залишилося обмаль часу.

Перепис відбувся в січні 1937 р. і викликав політичний скандал. Після того, як демографи зробили попередні розрахунки в межах областей, країв і республік, їх звинуватили в "найгрубших порушеннях елементарних основ статистичної науки", що нібито призвели до недообліку населення. За прийнятою у вересні 1937 р. урядовою постановою результати перепису скасовувалися. Первісні картки обліковців було знищено. Підсумкові дані повторного перепису, який провели у січні 1939 р., з'явилися у формі двох коротких газетних публікацій /матеріали перепису 1926 р. було опубліковано в кількох десятках великих томів/. Демографія як наука перестала існувати. Науково-дослідні установи відповідного профілю були закриті / в тому числі всесвітньовідомий Демографічний інститут Академії наук УРСР/. Демографи, яким вдалося вціліти після масових репресій 1937-1938 рр., виконували функції звичайних статистиків.

Тільки після XX з'їзду партії демографічна наука почала відроджуватися. Проте історичні екскурси в період 30-х років залишалися і надалі небажаними. Своє підсумкове фундаментальне дослідження з історико-демографічних проблем, яке вийшло у світ в 1974 р., нині вже покійний радянський демограф Б.Ц.Урланіс починав з післявоєнного періоду. Щоправда, він зміг непомітно, без коментарів і зіставлень, з позначкою "приблизно" у невідповідному місці і петитом подати у примітці власну оцінку чисельності населення на початок квітня 1933 р. - 158 млн. чол.¹ Як бачимо, це на 10 млн. менше від наведеної Сталіним цифри на XVII з'їзді партії.

Дані перепису 1937 р., які викликали у Сталіна таку реакцію, досі лишалися загадкою. У першій радянській публікації про цю "білу пляму", яка з'явилася у передостанньому номері журналу "Огонек" за 1987 р., конкретну цифру чисельності населення не названо. Автор публікації М.Тольц стверджує лише, що перепис показав меншу кількість населення, ніж була в країні за оцінкою на початок 1933 р. /165,7 млн. чол.² Це твердження не відповідає дійсності. На Заході про результати перепису вперше повідомив Б.Суварін у книзі

1. Урланіс Б.Ц. Проблемы динамики населения СССР. - М., 1974. - С.319.

2. Тольц М. Сколько же нас тогда было? // Огонек. - 1987. - № 61. - С. 11.

про Сталіна, виданий в 1939 р. Посилаючись на усні свідчення з "авторитетних джерел більшовицького походження", він заявив, що перепис зареєстрував 145 млн. чол. замість розрахункових 171 млн.¹ В останніх зарубіжних публікаціях, зокрема минулорічних, називається інша цифра - 158 млн. чол.[^]

Як відомо, в грудні 1937 р. планувалося провести перші вибори до Верховної Ради СРСР згідно з Конституцією 1936 р. Щоб визначити межі виборчих дільниць, комісія по проведенню виборів звернулася до Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР з проханням надати інформацію про чисельність населення. Вона встигла одержати заборонені незабаром дані за переписом 1937 р. Завізований, але не підписаний начальником ЦУНГО Держплану СРСР Веременичевим документ "Попередні дані про чисельність населення по союзних республіках, краях і областях /матеріал до виборів у Верховну Раду СРСР/" відклався в архіві Верховної Ради СРСР. З нього видно, що за переписом 1937 р. чисельність населення Української РСР становила 30 157 609 чол., у тому числі міського - 10 021 767 і сільського - 20 135 842 чол. Загальна ж кількість населення СРСР /без колоній Наркомосу та концтаборів НКВС/ досягала 166 572 975 чол. Дані по двох вказаних наркоматах проходили окремим, рядком -1 956 217 чоловік³.

Отже, загальна чисельність населення становила на початок 1937 р. 168,5 млн. чол. Саме цю цифру і наводив Сталін на XVII з'їзді партії, прив'язавши її до кінця 1933 р. Від з'їзду до перепису пройшло три повних роки. Виникало закономірне запитання: куди ж поділося "три Фінляндії"? Опублікування даних перепису 1937 р. офіційно зареєструвало б дев'ятимільйонний дефіцит.

¹ Souvarine B. Stalin: Critical Survey of Bolshevism. - N.Y., 1939. - P.669.

² The Foreign Office and Famine. - N.Y., 1988. - P.48.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 57, спр. 15, арк. 2-4.

Дані про чисельність населення Української РСР розподілилися таким чином /у тис./¹

1. Дані про кількість населення за переписом чи оцінкою	Населення міст	Сільське населення	Все населення
Грудень 1926 (перепис)	5 373,6	23 669,4	29 042,9
Січень 1933 р. (оцінки)	7 158,7	24 742,7	31 901,4
Січень 1937 р.(перепис)	10 021,6	20 135,6	30 157,6
Січень 1939 р. (перепис)	11 195,6	19 754,6	30 960,2

2. Динаміка населення за нижчезазначений проміжок часу			
1927 – 1932 (шість років)	+ 1 785,1	+ 1 073,3	+ 2 858,5
1933 – 1936 (чотири роки)	+ 2 863,1	- 4 606,9	- 1 743,8
1933 – 1938 (шість років)	+ 4 036,9	- 4 978,1	- 941,2

Перш ніж використати наведені дані для розрахунків, потрібно проаналізувати їх вірогідність. Не викликають жодного сумніву вихідні дані - чисельність населення за переписом 1926 р. В наших розрахунках ці дані використовуються тільки для порівнянь - вони надто далеко відстоять від подій 1933 р. Оpubлікована ЦУНГО оцінка чисельності населення на 1 січня 1933 р. в приблизно, як і будь-яка оцінка. Посилаючись на авторитетні джерела, М.Тольц пише, що внаслідок серйозних прорахунків в обліку населення, допущених після перепису 1926 р., покладатися на оцінку ЦУНГО не можна². Підтримуючи його сумнів, зазначимо тут же, що справа не стільки у ме-

1. Див.: УСРР в цифрах: Стат. довідник. - К.,1936. - С.388;
Социалистическое строительство Союза ССР /1933-1938/ Стат. сб. - М.,Л., 1939. - С.9. Передвоєнний перепис проведено до воз"єднання західноукраїнських земель, і його дані порівнянні з попередніми відомостями про чисельність населення в кордонах до 17 вересня 1939 р. Проте в статистичних збірниках, виданих після 1954 р., дані перепису 1939 р. подаються з урахуванням Кримської АРСР; все населення - 31 785,4 тис,в тому числі міське - 11 701,6 тис, сільське - 20 083,8 тис чол.
2. Огонек. – 1988 . № 20. – С.3 (лист до редакції)

тодичних прорахунках, скільки у неможливості своєчасного статистичного відображення величезних зрушень, викликаних суцільною колективізацією. Але ж інших оцінок не існує. Для наших підрахунків важливо, що оцінка на 1 січня 1933 р. не може позначитися на зміні підрахунку демографічних втрат 1933 р. у бік збільшення. У роки першої п'ятирічки сільське населення України в результаті урбанізації і розкуркулення /третину розкуркулених сімей було вислано за межі республіки/ зазнало істотних втрат. Можна не сумніватися, що статистики не змогли повністю врахувати величезні переміщення населення, а тому їх розрахунки мають тенденцію до збільшення, а не до зменшення фактичної чисельності населення республіки на початок січня 1933 р.

Про вірогідність даних перепису 1937 р. свідчить реакція Сталіна. Дані, наведені по Україні, не враховують кількості ув'язнених у колоніях і концтаборах на її території, оскільки в матеріалах перепису немає відповідної деталізації по республіках. Проте недооблік невеликий, оскільки ці "установи" розміщувалися переважно у північно-східних районах країни, поза межами республіки.

М.Тольц неодноразово застерігає щодо точності даних перепису 1939 р. Він пише, зокрема, що перевірку контрольних бланків /трохи не 10 мільйонів/ і відповідне виправлення підсумків перепису було завершено до кінця березня 1939 р. Підсумки ж представлено керівництву країни тільки у квітні, а цифру населення СРСР, що дорівнювала 170 млн., Сталін назвав ще 10 березня 1939 р. у доповіді на XVIII з'їзді ВКП/б/. Звідси М.Тольц виводить: є підозра, що результати перепису підганялися під наперед задану і навіть названу цифру¹. Такі аргументи не є переконливими. Одну-єдину підсумкову цифру можна назвати раніше, ніж дати розгортку цифр по республіках, краях і областях, узгоджуваних між собою по вертикалі й горизонталі різних таблиць. Звичайно, в ході перепису 1939 р. мали місце істотні недоліки, викликані зниженням рівня професійної підготовки персоналу порівняно з тим, який проводив перепис 1937 р. Проте навряд чи у Сталіна були хоч якісь мотиви для того, щоб робити перепис "напоказ", підганяти його під задану цифру, яку врешті-решт треба було опублікувати. До речі, дані про населення України за переписом 1939 р. тоді ж було надруковано. Вони засвідчили дефіцит порівняно з початком 1933 р. - 941 тис. чол. Але ніхто у пресі не виступив з коментарем, ніхто не пояснив це абсолютне зменшення чисель-

¹ Огонек. - 1988. - № 20. - С.3.

ності населення, в тим більше - відсутність його шестирічного природного приросту. Демографів на той час уже не було, а неспеціалістам "не спало на думку" написати статтю на демографічні теми.

У 1973-1960 рр. в Інституті історії СРСР АН СРСР під керівництвом Ю.О.Полякова було розроблено методику ретроспективного використання матеріалів переписів /із застосуванням ЕОМ/ для визначення кількості населення на дату, більш-менш віддалену від дати перепису. Внаслідок переміщень і втрат населення під час першої світової й громадянської воєн різниця у визначенні його довоєнної чисельності у порівнянних кордонах /до 17 вересня 1939 р./ досягла 13 млн. чол. Реконструкція вікової піраміди 1926 р. з урахуванням наявних розрізаних матеріалів про природний і механічний рух народонаселення дала змогу Ю.О.Полякову та його учням дістати вірогідні дані про чисельність, національний склад і демографічні характеристики населення за весь період 1917-1925 рр.¹

Відновити динаміку народонаселення 30-х років в за допомогою цієї методики удвічі легше, бо в реконструкції вікової піраміди є можливість рухатися двома зустрічними напрямками - від 1926 р. вперед і від 1939 р. назад. Ця робота - попереду. Найперший елемент динаміки народонаселення - його загальну чисельність - можна реконструювати простішими шляхами.

Один з них - не використання вірогідних прогнозних оцінок. Є три оцінки майбутньої чисельності населення республіки, зроблені наприкінці 20-х років директором Демографічного інституту Академії наук УРСР М.В.Птухою і завідувачим відділом демографії ЦСУ УРСР А.П.Хоменком. Перший прогноз А.П.Хоменка вміщено в одній з його монографій, а прогноз М.В.Птухи і другий прогноз А.П.Хоменка опублікував Ю.О.Корчак-Чепурківський /в млн. чол./²:

На початок року	1-ий прогноз А.П.Хоменка	Прогноз М.В.Птухи	2-й прогноз А.П.Хоменка
1930	30,3	30,7	31,1
1935	32,7	33,2	34,1
1940	35,2	35,9	37,9

¹ Дип.: Поляков Ю.А. Советская страна после окончания гражданской войны: Территория и население. - М.,1986. - С.89, 155.

² Див.: Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр. - Харків,1927. - С.36; Корчак-Чепурковський Ю.А. Избранные демографические исследования. - М.,1970. - С.303-305.

Вірогідність прогнозів визначається не збігом розрахункових величин з реальною динамікою народонаселення - таке трапляється рідко, а коли трапляється, то може бути випадковим результатом кількох невільно передбачених факторів. Суть справи - у прогнозуванні тенденцій народжуваності й смертності. Нас повинен зацікавити перший прогноз А.П.Хоменка. Він виходив з припущення про зниження коефіцієнта природного приросту населення, що згодом і підтвердилося. Водночас демограф передбачив, що в другій половині 30-х років спостерігатиметься абсолютне підвищення приросту, зумовлене зростанням контингентів жінок у віці найвищої здатності до народжуваності /25-29 років/¹.

Отже, динамічний ряд першого прогнозу А.П.Хоменка за роки, які потрібно використати для реконструкції природного приросту на Україні, виглядає таким чином /абсолютні дані про природний приріст у тис. чол./

1933	- 480
1934	- 483
1935	- 485

У 1936 р. Держплан УРСР видав для внутріапаратного використання книгу під назвою "Виконання народногосподарського плану УСРР за 1936 рік". У примірнику її, який зберігся в бібліотеці Інституту економіки АН УРСР, є звітні дані про приріст населення за 1935 р. /420 тис. чол./ і наближені до реальних, дані за 1936 р. /534 тис. чол. ; перші три квартали - звіт, останній квартал - очікуваний результат/. За фактичними даними 1935 р. здійснимо корекцію розрахунків А.Н.Хоменка за попередні роки:

1933	- 415
1934	- 418

Отже, за допомогою скоригованого прогнозу дістаємо

¹ Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: Сб. статей. - М.,1977. - С.12.

² Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр. - С.35.

досить вірогідні дані про гіпотетичний приріст населення у 1933 р. і очікуваний приріст у 1934 р. Фактичних даних про приріст у 1933 р. існувати це може, а джерела, з яких можна було б дізнатися про приріст 1934 р., нам невідомі.

Зіставлення даних Держплану УРСР про приріст населення у 1935-1936 рр. показує різке збільшення природного приросту після прийняття постанови ЦВК і РНК СРСР від 27 червня 1936 р. про заборону абортів. У 1937 р., коли дія нового закону виявила ся повною мірою, кількість народжених в УРСР, як повідомляв Ю.О. Корчак-Чепурківський, досягала 1241 тис. - найвищого показника за два десятиріччя. Цей же демограф, який мав у своєму розпорядженні неопубліковані відомості про народжуваність і смертність на Україні в другій половині 30-х років, дає такі цифри приросту за роки, що нас цікавлять: 1937 р. - 787 тис; 1938 р. - 738 тис.¹ Середній щорічний приріст за 1924-1926 рр. був істотно меншим - 620 тис. чоловік².

Скоригований прогноз А.П.Хоменка /1933-1934 рр./, звітні дані Держплану УРСР /1935-1936 рр./ і відомості Ю.О.Корчака-Чепурківського /1937-1938 рр./ утворюють такий динамічний ряд по приросту населення /в тис. чол./ :

1933 - 415	1936 - 534
1934 - 418	1937 - 787
1935 - 420	1938 - 738

Розрахунковий природний приріст населення за шість років /1933-1938/ становить 3 312 тис. Якщо додати до цієї суми дефіцит населення порівняно з початком 1933 р., зареєстрований переписом 1939 р. /941 тис/, одержимо загальну цифру демографічного дефіциту між початком 1933 р. і початком 1939 р. - 4 253 тис. чол. При нормальних умовах процесу демовідтворення чисельність населення УРСР напередодні возз'єднання західноукраїнських земель перевищила б 35 млн. чоловік.

1 Корчак-Чопурковський Ю.А. Избранные демографические исследования. - С.317, 319-320.

2 Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр. - С. 8.

Виведений за даними перепису 1939 р. демографічний дефіцит пояснюється не тільки голодом 1933 р., а й масовими репресіями 1937-1938 рр. /примусовим виселенням за межі республіки/. Точніше втрати від голоду локалізуються у чотирирічному діапазоні - 1933-1936 рр., обмеженому переписом 1937 р. Розрахунковий природний приріст населення за чотири роки становить 1 787 тис. Якщо додати до цієї суми дефіцит населення порівняно з початком 1933 р., зареєстрований переписом 1937 р. /1744 тис/, одержимо загальну цифру демографічного дефіциту між початком 1933 р. і початком 1937 р. - 3 531 тис. чол. Ця цифра більш точно визначає втрати від голоду у 1933 р., хоч частина дефіциту теж зумовлена репресивним виселенням. Майже двомільйонна армія ув'язнених у колоніях НКО і концтаборах НКВС означала, що в масштабах УРСР кількість репресованих досягала сотень тисяч. Після вбивства С.М. Кірова репресії набули в країні значення демографічного фактора.

В усіх наведених вище розрахунках поза увагою залишається міграційний фактор. Чи можна це допускати ?

Реорганізаційний період у сільському господарстві супроводжувався величезним відпливом селян у міста і на новобудови, в тому числі за межі республіки. Проте на динаміку народонаселення впливали не самі масштаби міграції /зрештою, не такі вже й великі в роки другої п'ятирічки, коли для жителів міст, робітничих селищ і новобудов було запроваджено паспортну систему/, а тільки сальдо міграційного балансу. В усякому разі, для періоду другої п'ятирічки більш характерний приплив населення з інших республік, ніж відплив за межі України. Частково це пояснюється фактом примусового виселення за межі республіки у 1930-1931 рр., великої кількості розкуркулених селянських сімей /67 тис сімей, тобто до 300 тис чол./¹. За постановою уряду в другій п'ятирічці вони могли повертатися на попереднє місце проживання, і багато з них цим скористалося.

Отже, розрахунок за переписом 1937 р. засвідчує, що втрати населення на Україні від голоду 1933 р. істотно перевищують 3 млн. чол. Ця орієнтовна цифра є мінімальною.

¹ Івницький Н.А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса, 1929-1932 гг.: Докторская диссертация. - М., 1970. - С.386; Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917-1937. - Киев, 1987. - С.167,171.